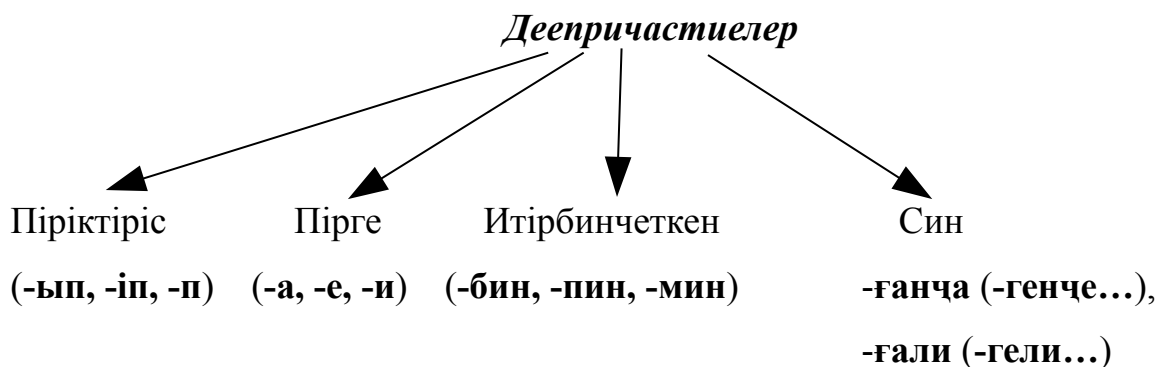

Син деепричастиелері. Деепричастиелернің чоохтағдағы тузалары

Син деепричастиелері

Хакас тілінде өөн действиенің пасталғанын паза аның тоозылғанын таныхтапчатхан деепричастие формалары пар. Олар **син** деепричастиелері тіп адалчалар.

Пастағызы **-ханча** (**-кенче**, **-ғанча**, **-генче**, **-анча**, **-енче**) аффикс улызынаң пүдірілче. Хозымның варианттары иділістің төстігіне алай ба өөніне хакас тіліндегі фонетика законнары хоостыра хозылчалар:

-ханча – (**-кенче**) варианттар туных согласнайларға тоозылчатхан иділістерге: **сат-ханча**, **хап-ханча**, **теп-кенче**;

-анча (**-енче**) варианттар **Ғ, Г, Н** согласнайларға тоозылчатхан иділістерге: **чығ-анча**, **үг-енче**, **тоң-анча**;

-ғанча (**-генче**) варианттар **Ғ, Г, Н** согласнайлардаң пасха, үннің согласнайларға паза гласнайларға тоозылчатхан иділістерге хозылчалар. Че гласнайларға тоозылчатхан төстіктерде (өөннерде) **Ғ, Г, Н** согласнайлар, ікі гласнайларның аразына кір парып, тўс халчалар, орнында, тізең, төстіктің паза хозымның гласнайлары пір узун гласнайға айлан парчалар: **хооста+ғанча** (<хооста**анча**), **ўле+генче** (<ўле**енче**).

Пу деепричастиенің итірбинчеткен формады, **-ба/-бе**, **-па/-пе**, **-ма/-ме** (**-ma/-me**) аффикс хозылып, пўтче: **албаанча** (<ал-ба+ғанча) – *al-ta-уnсауа kadar*; **наспаанча** (<нас-па+ғанча), **синебеенче** (<сине-бе+генче), **соммаанча**

(<сом-ма+ғанча).

-ханча (-кенче, -ғанча, -генче, -анча, -енче) аффикстіг син деепричастиенің өөн тузалары:

1) өөн действиенің хайдағ синге, хайдағ тусха читіре иртірілчеткенін таныхтапча: *Районға чидіп, больницыны тапханча, күн тағ пазына чагдабысхан (С.Ч.). Мин хазых полғанча, ол ибімнең сыхпаан (Г.Т.). Апсах, чыылығ тоозылғанча, пір дее тапсабаан (М.О.). Иртенгі зарядканы тирле(э)енче идерге кирек (ХЧ). Күн пулуттар кистіне көленмеенче, тасхар угаа ізіг полған.*

2) өөн действиее тоғыр турғызылчатхан действиені таныхтапча: *Улуг пайға пазырғанча, аңнап таа мин азыранам, улуг пиге чалғанғанча, астап таа мин чуртирым (Н.Т.). “Чобаттың палии тоозылғанча, күн тискертін сыгып пастир”, - хормачылаан Сабис (Н.Д.).*

Піреде **-ғанча (-генче...)** хозымның алнында **-чат** хозым хозыл парча. Андада деепричастиенең пілдіріл парған действиенің хати-хати иртчеткенін алай ба өөн действиенің пір туста иртірілчеткенін таныхтапча: *Анча ырах чөрчеткенче, тоғысты ибге чагын чирде таап аларға кирек (газ.). Ипчилер чоохтасчатханча, палалары суг хазынзар ойлабысханнар.*

Деепричастиенің соонда **ла (ле)** частица хозыл парза, деепричастиенің өөн тузазы тыыдылча: *Кичее олар күн хонғанча ла тогынғаннар (аннаң иртіре пір дее тоғынмааннар). Төзекке чатханча ла, узубысча.*

Ікінчі син деепричастие формазы **-хали/-кели, -ғали/-гели, -али/-ели** хозым ползыинаң пүтче.

Хозымның варианттарын хосчаң оңдайлары **-ханча (-кенче)** хозымның оңдайларына төөй.

-ғали хозымның деепричастиенің итірбинчеткен формазы чоғыл. Пу син деепричастиезі өөн действиенің пасталчатхан синін, тузын көзітчеткен действиені таныхтапча: *Икен ибінең сыххали, иледе тус иртіп парды (М.О.). Совет үлгүзі турғали, сағыс-пілізім хозылды (В.К.). Иней Порчодаң*

хонғали, сизіс паланы көмдібіс (М.Б.).

-ғали (-гели...) хозымның деепричастие формазы көбізін хаастарның чооғында киректелче.

Сағайлар аның орнына послелогтығ причастие формазынаң тузаланчалар: *Икен ибінең сыхханнаң пеер (сыгара), илееде тус иртіп парды. Икен ибінең сыххали, илееде тус иртіп парды (М.О.).*

Син деепричастиелерінің пүтчеткенін сизініңер!

I. Пар + ғанча	төк + кенче	чығ + анча
кил + генче	кис + кенче	тоң + анча
ойна + (ғ)анча	ах + ханча	сүг + енче
төле + (г)енче	ат + ханча	үг + енче

II. Пар + ғали	ах + хали	чығ + али
чөр + гели	ирт + кели	тоң + али
ойна + (ғ)али	сөк + кели	сүг + ели
сине + (г)ели	сых + хали	үг + ели

Деепричастиелернің чоохтағдағы тузалары

Деепричастие формалары чоохтағда көбізінде оң-пасха обстоятельстволар полчалар. Олар действиелернің ондайын, сылтаан, тузын, пөгінін, синін таныхтапчалар: *Рамей Иванович күлініп ле одырған (К.Н.)* (хайди одырған? – *күлініп ле* – действие ондайының обстоятельствозы).

Ягор, чочып . парып, сағыстарынаң чарылған (К.Н.) (ноға чарылған? – *чочып парып* – сылтағ обстоятельствозы).

Иирзер, тынастабинаң, чазаг сорычахнаң ікі ірік төкпес читіртіп (М.Ч.) (хайди читіртіп? – *тынастабинаң* – действие ондайынаң обстоятельствозы).

*Пу чирге күлгели, ай-сагба албадым (В.К.) (хачаннаң пеер албадым? – **күлгели** – тус обстоятельствозы).*

*Пар, пар, – чаратча Даша, – Инектеріңні мин дее саам, айланганыңча (С.Ч.) (хай тусха читіре? – **айланганыңча** – тус обстоятельствозы).*

*Апсахтың хыныг чоогына талганча, күлгебіс. (хайдаг синге читіре күлгебіс? – **талганча** – син обстоятельствозы).*

*Пістің аалдагы оолахтар аал хыриндагы көлзер палыхтап хынып чөрчелер. (хайдаг пөгіннең паза хайди чөрчелер? – **палыхтап** – пөгін обстоятельствозы: **хынып** – действие оңдайының обстоятельствозы).*

*Көзидімнер: Хызычак, нанни айланып, уйгаа кірібіскен (Н.Д.) (хайди уйгаа кірібіскен? – "**нанни айланып**" - действие оңдайының обстоятельствозы).*

Апсах парыбысхан, иргі таарычаан инніне чабынып. (Н.Д.); Таначах аннаң хости, пір дее чирзер хылчаннабин, табырах хаалап парча (С.Ч.); Хончыхтарынаң сых килип, позының туразының пір саринда чуртапчатхан Катрин өрекензер пар килерге чарадыбысхан (А.Х.); Ам, кил, ойдаасханча, харнын тудына, хатхырча көпті көрген Ир Тохчын алып, изерінде чайхалып. (А.Х.); Андаг кізі, чир тупсеенче, чох ползын (И.Т.).

Деепричастиеліг чоох кизектерін деепричастиенең пілдіріл парған сказуемайлыг хадыл чоохтағлардагы хоза (придаточнай) чоохтағларнаң алчаастабасха кирек.

Деепричастиеліг чоох кизегіндегі деепричастиенең пілдіріл парған действиені паза өөн действиені пір субъект иртірче: Ирткен тусты чагыннадып, Оркон Петрович хыныстың пастагы күннерін сагысха кирген (В.Тат.) (Чағыннатча Оркон Петрович, сагысха кирче олох). Ирткен тусты чагыннадып – деепричастиеліг чоох кизегі.

Хайзы хулуннар, узун паза сылағай азахтарын тискер тебіне, аар-пеер ойлазып, инелерін ибіре тугылас чөргеннер (И.Кос.) (тебінчелер, ойласчалар – мында ікі деепричастиеліг чоох кизегі).

Че: Районға чидіп, больницаны тапханча, күн таг пазына чагдабысхан (С.Чар.). Өөн чоохтағның подлежащайы – күн, хоза чоохтағда деепричастиелернең пілдіріл парған действиелерні пасха субъект иртірче (*Мин алай ба піс*).

Чалахай чайгы иртіп, күскүнің күннері чит килгеннер (С.Чар.). Хоза чоохтағда *чайгыдаңар* чоох парча, өөн чоохтағда, тізең, - күннеңер.

Кинетін чил күүли түзіп, иб хыринда оох наңмыр підірезе түскен (Н.Дом.). (*Чил күүли түзіп* - хоза чоохтағ, *наңмыр підірезе түскен* – өөн чоохтағ).

Апсах, чыылыг тоозылғанча паза тапсабаан (М.О.). Хайдағ тусха читіре тапсабаан? – *Чыылыг тоозылғанча* (деепричастие кизегі тусты таныхтапча).

Идер тоғыстар

1. Иділістерден итірчеткен формадағы син деепричастиелерін пүдіріңер.

Узу, ті, ада, ис, сус, төле, төзе, үле, ит, хос, тоң, ойна, сағы, тік.

2. Чоохтағларны пазыңар. Деепричастиелернің алтын сиип, пөліктерін чоохтаңар.

1. Күннер пілдіртпин иртіп одырған. 2. Уроктарға чахсы тимненмин, мин пүүн хомай паалағ ал салғам. 3. Анча ырах чөрчеткенче, тоғысты ибге чағын чирде таап аларға кирек. 4. Ипчілер чоохтасханча, палалары суғ хазынзар ойлабысханнар.

(«Хакас чирі» газетадаң)

3. Текстті пазыңар. Деепричастиелернің алтын сиип салыңар. оларның тузаларын, хозымнарын чоохтаңар.

Хустар — пістің нанчыларыбыс. Оларға хысхызын тың аар чухча. Хустар харлығ, соох күннерде тосханча чіп полбин халчалар, аннаңар

піреелері, соохха сыдабин, өлгөп парча. Оларға полызарға кирек. Ағаста ілгөп салған харачағастарзар халас унағын, чарба, тамах тоолат пир турза, хустар хысхыны чохсы хыстап парыбызарлар. Хайраллаңар чир-чайаанны, аң-хустарны.

(«Хакас чирі» газетадаң)

4. Иділістердең -ғали, -гели, -хали, -кели, -али, -ели хозымның син деепричастиелерін пүдіріңер. 2–3 деепричастиенең чоохтағ пүдіріңер.

Түзе, сағы, үгрен, пазын, кил, сап, теп, пас, ағыл, чі, ал.

5. Текстті пазыңар. Деепричастиелернің алтын сиип салыңар. Оларның хозымнарын паза тузаларын чоохтаңар.

1. Мўн чөрген адының ахсын сіліге тартып, узун тінінең адын чайаазынча пычылада саап, соона халчатхан малларны маңзырада сүргөпче. 2. Инезі, хула пии, оғыранып ала, палазының соонаң пастыр чөрген. 3. Чыл-ғылар, пастарын пасха-пасха саринзар тутхлап салып, көк отты мыртлада-мыртлада тайнап, оттап чөргеннер.

(И. Костяковтинаң)

Тузаланчаң литература

1. Бабушкин, Г.Ф. Значение и функции хакасских деепричастий [Текст] / Г.Ф. Бабушкин // Ученые записки ХакНИИЯЛИ. Вып. ч. – Абакан, 1964. – С. 14-25.

2. Грамматика хакасского языка [Текст] / Под ред. Баскакова Н.А. – М.: Наука, 1975. – С. 237-243.

3. Дыренкова, Н.П. Грамматика хакасского языка. Фонетика и морфология [Текст] / Н.П. Дыренкова. – Абакан: Хакоблнациздат, 1948. – 81 с.

4. Карпов, В.Г. Хакасский язык. Глагол (Неспрягаемые формы. Категории вида и залога). Учебное пособие (на хакасском языке) [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2002. – С. 39-51.

5. Карпов, В.Г. Хакасский язык: проблемы и перспективы развития: монографический сборник научных статей [Текст] / В.Г. Карпов. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова,

2007. – С. 132-138.

6. Карпов, В.Г. Система глагола в современном хакасском языке. (Научный доклад, представленный к защите на соискание ученой степени доктора филологических наук) статей [Текст] / В.Г. Карпов. – М.: Институт языкознания РАН, 1995.

7. Патачакова, Д.Ф. Деепричастные формы в хакасском языке [Текст] / Д.Ф. Патачакова // Вопросы хакасского литературного языка. – Абакан, 1984. – С. 90-113.

8. Хакас тілі. Морфология 021700.02 Филология (Хакас тілі паза литература) специальностьча үгренчеткен студенттерге үгредіг пособие [Текст] / филнд Карповтың В.Г. редакциязынаң – Ағбан: Н.Ф. Катановтың адынаң Хакас хазна университетінің издательствозы, 2004. – С. 93-105.